

Als een gouden draad

De weg naar de Reformatie

Inleiding

Jaarlijks wordt op 31 oktober Hervormingsdag herdacht. Wanneer begint de hervorming van de Rooms-Katholieke kerk? Is dat op 31 oktober 1517 als Maarten Luther zijn 95 stellingen op de deur van de slotkapel in Wittenberg slaat?

In deze schets kun je zien dat de Reformatie niet alleen in die tijd heeft plaats gehad, God werkt door alle eeuwen heen. Al lang voordat Luther zijn stellingen publiceert, heeft God ervoor gezorgd dat Zijn kerk niet verloren ging.

Te midden van alle dwalingen binnen de Rooms-Katholieke kerk waren er altijd mensen die wilden leven volgens Bijbelse principes. Deze mensen braken niet met de kerk, maar zagen wel dat in de kerk niet geloofd en geleefd werd, zoals God dat bedoelde. Macht, eer en aanzien waren belangrijk voor geestelijken in de Rooms-Katholieke kerk. Priesters dronken, gokten en dobbelden, zelfs op kerkelijke feestdagen. Mensen konden hun zonden bij de kerk afkopen. Door die misstanden ontstond de roep om verandering. Deze veranderingen wor-

den ‘hervormingen’ genoemd. Sommige veranderingen zorgen ervoor dat er werkelijk meer in overeenstemming met de Bijbel wordt geloofd en geleefd.

Deze schets behandelt een aantal personen en groeperingen die de kerk willen hervormen uit de periode van ongeveer 1000 tot 1500 na Christus.

In hoofdstuk 1 noemen we enkele hoofdlijnen uit de algemene geschiedenis van de elfde tot en met de vijftiende eeuw. Hierdoor zijn de ontwikkelingen van de verschillende bewegingen en personen beter te begrijpen.

In hoofdstuk twee worden hervormingsbewegingen in Europa beschreven.

Hoofdstuk 3 beschrijft hervormingsbewegingen in Nederland. Al deze hervormers en hervormingsbewegingen willen weer leven zoals zij dat lezen in de Bijbel. Een prijzenswaardig streven, maar sommige groeperingen groeien alleen maar verder af van de Bijbelse waarheden. Anderen komen in hun geloofsbelijdenis of geloofspraktijk wel dichterbij de waarheid. Na ieder hoofdstuk wordt een reactie op de persoon of groepering gegeven

Hoofdstuk 4 sluit af met de betekenis van deze personen en groeperingen voor nu. Wat kunnen wij leren van deze Hervormings- en Reformatiebewegingen? Wat hebben zij ons te zeggen?

1. Een tijd van veranderingen

Voordat we de verschillende hervormingsbewegingen in de periode van ongeveer 1000 tot 1500 na Christus beschrijven, kijken we eerst naar de geschiedenis van die periode. Hierdoor zijn de kerkelijke ontwikkelingen beter te begrijpen. Ontwikkelingen in de geschiedenis hebben namelijk grote invloed op de ontwikkelingen in de kerk en ook andersom.

Europa en het christendom waren in de Middeleeuwen één. Iedere burger van Europa was christen. Dat klinkt goed, maar de praktijk was anders.

Strijd om de macht

De Romeinen hebben in de eerste eeuw na Christus in Europa een machtig rijk gevestigd. Rome wordt lange tijd geregeerd door keizers. Deze keizers hebben wereldlijk gezag. Aan het hoofd van de christelijke – lees: de Rooms-Katholieke – kerk staat de paus.

De paus is volgens de kerk de rechtmatige opvolger van Petrus en daarmee de leider van de kerk. De paus wordt door de katholieken gezien als plaatsbekleder van Christus op aarde. Hij heeft de hoogste geestelijke macht en bezit ook de rechterlijke macht. Jarenlang woedt er een strijd over de vraag hoe de machtsverdeling tussen de keizer en de paus nu precies vorm moet krijgen. Wie krijgt welk gezag? Terwijl Karel de Grote, koning van de Franken, druk is met het uitbreiden van zijn

rijk, komt er een ruzie tussen de kerk in het Westen en het Oosten. In 1054 komt het zelfs tot een scheiding tussen de Oosterse en de Westerse kerk. De scheiding wordt ook wel het Oosterse Schisma genoemd.

In de elfde tot en met de dertiende eeuw woedt er een grote machtsstrijd tussen Duitse keizers en pausen. Door al deze conflicten wordt de positie van de paus zwakker. Hoe betrouwbaar is een paus die zorgt voor strijd en conflicten? De macht van de kerk begint te wankelen.

Kruistochten

Te midden van al deze ‘gevechten’ gebeurt er nog meer dat een groot stempel zet op de geschiedenis. Paus Urbanus II is groot voorstander van hervormingen binnen de katholieke kerk. In 1095 steekt hij vanuit Frankrijk de Alpen over en houdt hij een preek. ‘De hele christenheid moet als één man opstaan en ten strijde trekken tegen de ongelovigen. God wil het!’ ‘En waar moet men dan heen om te

strijden?’ vragen ambassadeurs van het Oost-Romeinse rijk zich af. ‘Naar Jeruzalem,’ is Urbanus’ antwoord.

In Jeruzalem wonen onder andere Arabieren en Joden. Jeruzalem moet van de christenen worden. De paus gelooft dat de verovering van Jeruzalem de positie van de christenen – en daarmee ook zijn eigen positie – zal versterken. De pogingen het Heilige Land te heroveren, worden ‘kruistochten’ genoemd.

Het oproepen tot kruistochten geeft de paus een zekere autoriteit ten opzichte van de keizer. Het is immers niet voor de hand liggend dat de geestelijk leider mensen oproept om te gaan strijden. Zo’n oproep hoort bij de wereldlijke leider.

Naar Jeruzalem

De eerste kruistocht heeft plaats van 1096 tot 1099. In de eerste jaren behalen de kruisvaarders de grootste successen. Dit komt hoofdzakelijk door de grote verdeeldheid en daarom de zwakte onder de mohammedaanse leiders – de islamitische volgelingen van de profeet Mohammed. Latere kruistochten leiden tot geen of maar heel kleine successen.

Er vinden veel kruistochten naar Jeruzalem plaats. Verschillende groepen mensen gaan om allerlei redenen mee. Een eerste reden is vooral religieus: veel mensen willen Jeruzalem bevrijden van de Arabieren en Joden. Ze willen van Jeruzalem een christelijke stad maken.

Daarnaast heeft het ook te maken met een combinatie van religie en macht. De Arabieren, die vrijwel allemaal islamitisch zijn, vormen steeds meer een bedreiging voor Europa omdat ze hun gebied verder willen uitbreiden. Europese machthebber willen hun invloed buiten Europa houden.

Een volgende reden heeft ook direct te maken met macht en gebiedsuitbreiding. Europa wil meer macht hebben in het Oosten. Geld speelt ook een rol.

De vierde reden is daarom de handel met het Oosten. Daarnaast spelen ook eigen belangen van mensen een rol. Ridders willen land of geld krijgen. Als mensen meegaan met de kruistocht kunnen zij een gratis aflat krijgen. Vooral voor armen is dit aantrekkelijk.

Ander wereldbeeld

Door de kruistochten verandert het wereldbeeld van de Europese inwoners ingrijpend. De kruisvaarders maken kennis met:

- de Arabieren - Men ontdekt dat deze 'heidenen' een hoog ontwikkelde wetenschap hebben;
- de Oosterse denkwereld - Men ziet dat ook Arabieren 'gewone' mensen zijn. Ze zijn niet zoals ze worden afgeschilderd door de paus en de pastoor;
- de plaatsen waar Jezus heeft geleefd - Dit geeft meer zicht op Zijn bestaan als mens. Dit verandert het beeld dat binnen de Rooms-Katholieke kerk heerst. Men zag Jezus namelijk als een heilige en niet als de Zoon van God Die geleden had en vernederd was;
- voorwerpen uit de tijd van de Bijbel - Relikwieën worden vereerd. Men brengt 'heilige' dingen mee uit het Heilige Land zoals een haar van Petrus, een druppel moedermelk van Maria, een stukje hout van het kruis van Golgotha.

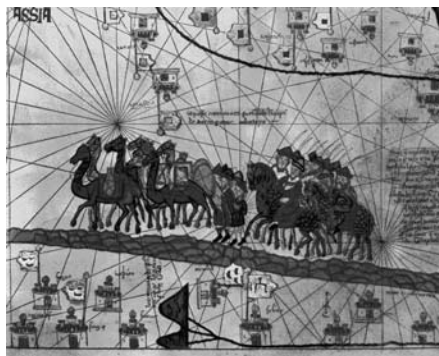
De kruistochten veroorzaken veel slachtoffers en negatieve beelden bij mensen. Er volgen grote Jodenvervolgingen in Europa en het Oosten.

De Joden worden ervan beschuldigd Christus te hebben gekruisigd en daarmee worden de kruistochten gerechtvaardigd. Daardoor krijgen christenen een slechte naam. Zij vechten en moorden immers in naam van God.

Ontdekkingsreizen

Tijdens de vroege Middeleeuwen worden vanuit Europa weinig verre reizen gemaakt. Dit verandert al snel tijdens de kruistochten. De kruistochten zorgen ervoor dat West-Europeanen kennis maken met specerijen en andere oosterse goederen.

Rond 1200 beginnen Europeanen te reizen naar India en Perzië. Marco Polo (1254-1324) is een Venetiaans handelaar en ontdekkingsreiziger. Hij zet de ervaringen van zijn reizen naar China op papier. Europeanen krijgen zo toegang tot informatie over Azië.

Christoffel Columbus (1451-1506) komt in contact met diverse wetenschappers en raakt ervan overtuigd dat het mogelijk is om Azië te berei-

ken door naar het Westen te varen. Op 12 oktober 1492 komt er land in zicht. Columbus denkt dat hij in Indië is aangekomen. Hij noemt de inwoners daarom ook Indianen. Columbus heeft echter het nieuwe werelddeel Amerika ontdekt.

Deze ontdekkingsreizen zorgen ervoor dat mensen in aanraking komen met andere volken, religies en wetenschappen. Men ontdekt dat er

meer in de wereld is dan tot nog toe bedacht. Mensen krijgen nieuwe vragen: 'Is de wereld groter dan altijd gedacht?' Het wereldbeeld verandert en mensen gaan twifelen aan bestaande zekerheden.

Opkomst steden

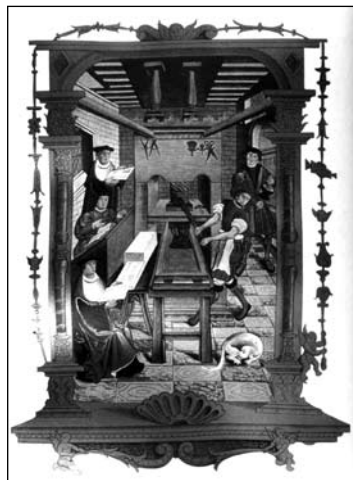
Vanaf het jaar 1000 beginnen oude steden, die vaak nog uit de Romeinse tijd stammen, weer te groeien. De bevolking in West Europa neemt enorm toe. Omstreeks het jaar 600 wonen er 22,6 miljoen mensen. In het jaar 950 stijgt dit aantal tot ongeveer 54,4 miljoen inwoners. Dat aantal neemt later sterk af door de pestepidemie in het jaar 1348.

Vooraf in de dertiende en veertiende eeuw worden veel nieuwe steden en dorpen gebouwd. In de landbouw vinden er belangrijke verbeteringen plaats, waardoor meer geproduceerd wordt. Daarnaast komen ambachten en handel langzaam tot bloei. De opkomst van de steden en de toenemende betekenis van handel, nijverheid en dienstverlening leiden tot een groeiende behoefte aan mensen die kunnen lezen, schrijven en rekenen. Het kennisniveau van de bevolking stijgt.

Boekdrukkunst

Tot en met de vijftiende eeuw worden alle boeken met de hand overgeschreven. Dit is letterlijk 'monnikenwerk'. Het merendeel van de bevolking bezit geen boeken, dus ook geen Bijbel.

De uitvinding van de boekdrukkunst is daarom dan ook een belangrijke mijlpaal in de Europese geschiedenis. Het wordt daardoor relatief eenvoudig om boeken te drukken. Er worden zogenaamde 'blokboeken' gemaakt. Tekst en afbeeldingen worden in hout uitgesneden, waarna ze handmatig kunnen worden afgedrukt. Deze nieuwe techniek verspreidt zich snel. Door heel Europa wor-

den drukkerijen ingericht. Boeken worden daarom ook toegankelijker voor de gemiddelde burger. De boekdrukkunst zorgt ervoor dat kennis snel verspreid kan worden.

Kerk en wetenschap

De veranderingen die plaatshebben in de periode van 1000 tot 1500 na Christus hebben grote gevolgen voor de kerk. Tot ver in de Middeleeuwen heeft de kerk voor het merendeel van de mensen het onfeilbaar gezag en de onfeilbare waarheid. Toch verandert door verschillende gebeurtenissen in de geschiedenis het wereldbeeld van mensen. De wereld blijkt groter te zijn dan men altijd dacht. Daarnaast zorgt de kennismaking met andere volkeren en religies ervoor dat men inziet dat ook deze mensen gewone mensen zijn. Men ontdekt dat ook andere volken kennis hebben van wetenschap. De kerk had toch altijd anders beweerd? Mensen gaan zich afvragen hoe dit te verklaren was. De kerk raakt haar gezag kwijt.

2. Reformatie in Europa

Tussen de jaren 1000 en 1500 zijn er verschillende groeperingen en personen in Europa die veranderingen willen aanbrengen binnen de Rooms-Katholieke kerk. Vaak verenigen deze mensen zich in een kloosterorde.

Een kloosterorde is een groep van mannen of vrouwen die een gemeenschappelijke geloofsopvatting en vaak ook regels heeft waar zij aan gebonden is. Ze leven samen binnen een plaatselijke gemeenschap of een klooster. Meerdere kloosters van gelijkgezinde religieuzen vormen samen een kloosterorde. Dit hoofdstuk beschrijft enkele hervormingsbewegingen en personen die een belangrijke betekenis hebben gehad in een hervorming in Europa.

Hervormingsbewegingen

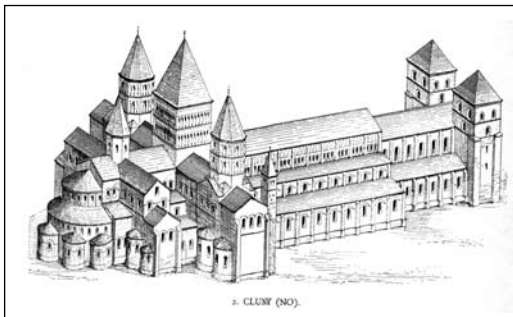
Cluniacenser orde

De orde van Cluny speelt een bijzondere rol in de hervormingsbeweging binnen de kerk. In de kerk is veel wanorde en corruptie. Ook is er een vermenging tussen wereldlijke en kerkelijke macht en een machtsstrijd tussen de geestelijken en de adel. In Frankrijk en Italië worden kerkelijke ambten en eigendommen verkocht en verhandeld. Bisschoppen, lagere geestelijken en monniken in de kloosters vertonen steeds wereldser gedrag. Dit gaat samen op met corruptie, geweld en aantasting van de zedelijke normen.

Willem I, hertog van Aquitanië, sticht in de tiende eeuw de orde van Cluny. Hij start deze orde met slechts twaalf monniken. Al snel worden er door heel Europa kloosters gesticht. Al deze kloosters vallen onder het gezag van de hoofdorde

Cluny. Cluny is een kloosterorde die tussen 900 en 1200 grote invloed heeft op het leven in West-Europa. Cluny is een plaats in Frankrijk waar de orde is gesticht.

Drie hoofddoelen zijn voor de orde van belang. Allereerst wil ze onafhankelijk van de bisschop komen te staan. Ze wil dat de kloos-

tergoederen in eigen bezit komen. Ten tweede wil de orde de tucht herstellen in de kerk. Als er gezondigd wordt moet de zonde bestraft worden. De verkoop van kerkelijke ambten wordt gezien als een zonde die gestraft moet worden. Ten derde vindt de orde het belangrijk om ascese te bevorderen. Ascese is het streven naar een reine levenswandel door de eigen hartstochten en begeerten te onderdrukken. Hiervoor pijnigen mensen zichzelf.

In de twaalfde eeuw bereikt de Cluniasenser orde haar hoogtepunt. Zij heeft dan meer dan 2000 kloosters verspreid over Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden, Engeland, Duitsland en Italië. Eind twaalfde eeuw komt er vrij snel een einde aan deze orde. Dit wordt veroorzaakt door de concurrentie van andere kloosterorden, een slecht economisch beleid, de kosten van de verbouwing van het klooster en de hevige politieke strijd om de macht.

Hoe kunnen we de orde van Cluny waarden? De orde van Cluny heeft de tucht hersteld. De zonde wordt weer gestraft. Daarnaast wordt een reine levenswandel, in ere hersteld. Men past zelfs zelfpijniging toe om 'rein' te kunnen blijven. Denkt men de zaligheid hiermee te kunnen verdienen?

Franciscaner orde

Franciscus van Assisi (1181-1226) is geen geestelijke. Toch begint hij na een lange kluizenaarsperiode in Italië te prediken en verzamelt hij een groep volgelingen die willen leven volgens de regels die Franciscus opstelt. In 1209 ontvangt hij van paus Innocentius III toestemming om samen met deze volgelingen een orde te stichten, de Fransiscaner orde. Samen met zijn metgezellen schenkt hij al zijn bezittingen aan de armen. Zelf leeft hij in pure armoede verder. Dit is het hoofdkenmerk van de orde der Franciscanen. Dit houdt in dat de broeders afstand doen van zowel het persoonlijke als het gemeenschappelijke bezit. Zo proberen zij Christus na te volgen.

Om duidelijk te maken dat ze nederiger zijn dan de andere kloosterorden, geeft Franciscus ze de naam, 'de mindere broeders' (Minderbroeders). Als zijn medebroeders een klein huisje hadden gebouwd om wat bescherming tegen wind, regen en zon te hebben, klimt Franciscus op het dak en begint pannen naar beneden te gooien tot ze beloven het huis weer af te breken. Franciscus heeft een afkeer van elke vorm van bezit. Mensen worden dan ook niet zomaar toegelaten tot de Minderebroeders. Zij hebben eerst een proeftijd van een jaar om hun vrome bedoelingen te bewijzen.

De broederschap breidt wegens zijn grote succes uit over heel Europa. Ook geleerden voelen zich aangetrokken tot deze nieuwe hervormingsbeweging.

De broeders wonen samen in een ruimte die ze ‘locus’ noemen, het Latijnse woord voor ‘plaats’. Het is een grote cirkel waar een gracht omheen wordt gegraven. In de ring wordt een heg geplaatst. In het midden worden cellen geplaatst waar de broeders kunnen bidden.

De broeders slapen op de grond en heel soms, als het echt koud is, op hooi, met daarover een doek. Vanuit deze plaats vertrekken de broeders om te bedelen en te prediken. Er wordt van hen verwacht ook zelf te mediteren. De richtlijnen die voor de broeders worden aangehouden, zijn afkomstig uit de evangeliën. In Lukas 10 staat beschreven dat Jezus op bezoek komt bij Maria en Martha. Maria gaat aan de voeten van Jezus zitten en luistert naar wat Jezus vertelt. Martha zorgt onder-tussen voor de maaltijd. Zo gaat het ook bij de minderbroeders. In afzondering, op zoek naar God, leven ze in drie- of viertallen. Twee broeders sluiten zichzelf dagenlang af om te bidden tot God en naar Hem te luisteren. De andere twee gaan als Martha voor hen zorgen. In de eerste jaren van de Fransiscaner orde wordt eenmaal per jaar een generale vergadering gehouden. Later, als het broederschap groter wordt en Franciscus minder controle kan uitoefenen over al die mensen die zich bij hem aansluiten, worden de vergaderingen steeds meer gebruikt om bepaalde regels op te stellen.

Niet alleen voor mannen, maar ook voor vrouwen is er een belangrijke orde. De vrouwelijke tak van de Franciscanen wordt gesticht door de heilige Clara van Assisi. Franciscus waardeert haar omdat ze net zo betrokken is bij de heilige armoede als hijzelf. De vrouwelijke volgelingen van Franciscus staan daarom bekend als de Clarissen.

In Nederland bestaat nog altijd een Fransiscaner orde. In het dorp Megen in Brabant is een klooster waar in 2009 nog negen Fransiscanen leven. Daarnaast zijn er ongeveer 1600 mensen lid van de orde.

Hoe waarden we de Franciscanen? De leden van de Franciscaner bedelorde willen nederig en sober leven. Ze willen hierin de Heere Jezus volgen. Leden moeten afstand doen van hun persoonlijke en gemeenschappelijke bezit. Het extreme is dat armoede een kenmerk van het ware geloof wordt. Een eenvoudig leven is Bijbels, maar nergens in de Bijbel lezen we dat leven in armoede verplicht is.

Katharen

Op een aantal plaatsen verschijnen predikers, mannen gekleed in lompen, met een woest uiterlijk. Ze stoken de bevolking op tot opstand tegen de praalzuchtige en hebberige geestelijkheid.

Deze predikers zijn de Katharen. De Katharen vormen een christelijke groepering die actief is tijdens de late Middeleeuwen in het Zuiden van Frankrijk en in West-Duitsland. Het hoogtepunt van de Katharen ligt in de jaren 1100 tot

1300 na Christus. Zij beschouwen zich als de ware christelijke Kerk, waarin Jezus de centrale plaats inneemt.

Degenen die Katharen worden genoemd, kennen zelf dat woord niet. Ze noemen zichzelf christenen of 'vrienden van God'. Ook worden ze wel Albigenzen genoemd. Veel Katharen wonen namelijk in de stad Albi. Halverwege de twaalfde eeuw komt het woord 'kathaar' voor de eerste keer voor in een preek van een Duitse monnik. Hij heeft het dan over christenen in het Rijnland die zijn afgeweken van de rechte leer die hij 'katharos' noemt. Dit betekent zuiver. Vervolgens wordt deze groepering de 'Katharen' genoemd.

De Katharen geloven dat er 'twee scheppingen' bestaan: de goede, geestelijke schepping en de slechte, stoffelijke schepping. Ze geloven dat de wereld slechts een schijnwereld is. Alle stoffelijke (zichtbare) zaken zijn vernederend voor het goddelijke dat in iedere mens aanwezig is. De Katharen kennen een goede en een slechte God. De slechte god is de god van het Oude Testament, die de wereld geschapen heeft, de geesten heeft gevangen in stoffelijke lichamen en ze vulde met ellende en lijden. De goede god is de God van Jezus, die liefde predikt. Voor de Katharen is het volstrekt ondenkbaar dat God Zijn Eigen Zoon naar de aarde zou sturen om door Zijn lijden en sterven mensen te verlossen. Het kruis is voor hen een verwerpelijke martelwerktuig waarmee geprobeerd wordt de missie van Christus te doen mislukken. De opdracht van Christus is het brengen van de Evangelieboodschap.

Omdat zij de God van het Oude Testament zien als een wrede God, wijzen ze het Oude Testament af. Daarnaast geloven ze niet in de Drie-enigheid van God en de menswording van Christus. Christus is God en geen mens. Een mens is namelijk

stoffelijk en al het stoffelijke is verwerpelijk.

De Katharen worden als ketters gezien door de Rooms-Katholieke kerk en worden door de Franse koningen bloedig vervolgd. De brandstapels in Orléans vormen het begin van bloedige vervolgingen van de Katharen.

Hoe kunnen we tegen de Katharen aankijken? De Katharen komen in opstand tegen de

praalzuchtige en inhalige geestelijkheid. Daarnaast willen ze Jezus centraal stellen. Dit kunnen we positief waarderen. Toch dwalen zij op wezenlijke zaken. Ze geloven dat er twee goden zijn. De God van het Oude Testament is voor hen de slechte God. De God van het Nieuwe Testament, Jezus, is de goede God. Zij ontkennen het lijden en sterven van Christus. Hiermee halen zij de kern uit het christelijke geloof weg.

Waldenzen

De Waldenzen danken hun naam aan koopman Petrus Waldes of Waldo (1140-1219) een koopman uit Lyon. In 1174 doet hij afstand van zijn bezittingen. Hij wil in armoede leven in opvolging van de apostelen van Christus. De volgelingen van Waldes trekken daarom rond op sandalen. In het begin zijn de Waldenzen vooral in Zuid-Frankrijk en Noord-Italië te vinden. In de veertiende eeuw ligt het hoogtepunt de Waldenzen in Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en Bohemen.

Zowel mannen als vrouwen prediken bij de Waldenzen. Omdat zij dit als leken doen, veroordeelt de paus hen

al in 1184 als ketters. De paus stelt de Inquisitie in tegen hen. Dit is een rechtbank van de Rooms-Katholieke kerk. Zij moeten ketters opsporen, onderzoek doen en hen straffen opleggen. Dit besluit leidt tot een lange geschiedenis van vervolgingen en kost het leven van tienduizenden Waldenzen.

Door de inspanningen van de Inquisitie – een rechtbank van de Rooms-Katholieke kerk, belast met de opsporing, het onderzoek naar en het opleggen van straffen aan ketters – zijn velen net voor de Reformatie om het leven gebracht. Slechts enkelen overleven in kleine groepen in de bergen ten Westen van Turijn. Ze leven teruggetrokken in grotten. Een deel van hen woont in een gedeelte van de provincie Grenoble wat Dauphiné genoemd wordt. Onder invloed van de Reformator Guillaume Farel, die uit Dauphiné komt, sluiten de Waldenzen zich in 1532 tijdens de Synode van Chanforan aan bij de Reformatie. Later komen zij onder invloed van Calvijn en stichten in 1555 een calvinistische kerk. De bloedigste slachtingen liggen op dit moment nog voor hen. Vele Waldenzen moeten door vervolgingen in 1698 en 1699 naar Duitsland uitwijken.

Hoe zien we de Waldenzen? De Waldenzen willen weer leven en preken zoals de apostelen dit deden. Hiermee komen ze in leer en leven dicht bij de Bijbel te staan. Van deze groep horen we vrijwel alleen positieve geluiden.

Hervormers

In de tijd voor de Reformatie zijn in de kerk veel hervormers geweest. In dit hoofdstuk komen enkele van hen langs die van betekenis zijn geweest. Eerst wordt iets verteld over de hervormer zelf, in welke tijdsperiode en in welke plaats of land hij optreedt. Vervolgens worden de hoogtepunten van zijn hervormingsactiviteiten benoemd.

Bernard van Clairvaux

Op jonge leeftijd is Bernard van Clairvaux (1091-1153) al een groot voorstander van het kloosterleven. Als Bourgondische ridder zegt hij de wereld vaarwel en gaat in het strengst mogelijke klooster. Als hij 19 jaar is overtuigt hij zijn vrienden en dertig jonge ridders hun leven te besteden in een klooster. Mensen merken bijzondere gaven in hem op. Ze zien in hem een bijzondere vroomheid, ijver en bekwaamheid. Hij krijgt daarom de opdracht om een klooster te stichten in Clairvaux, een plaats in Frankrijk. Bernard wordt daar abt, de leider van het klooster en krijgt daarmee veel invloed. Vanuit dit centrale klooster in Clairvaux worden 160 nieuwe kloosters gesticht.

Bernard ziet dat de kerk naar macht en rijkdom streeft en dat ze daarin werelds is geworden. Hij strijdt hier tegen en bekritiseert de leer dat mensen hun zaligheid kunnen verdienen. ‘Wat jij aan de verdienste toeschrijft, wordt aan de genade onttrokken.’

Toch zet Clairvaux zich niet alleen af tegen de kerk. Zijn prediking heeft een positieve boodschap en is bevindelijk. Hij benadrukt namelijk het belang van het leven van de waarheid in het hart, het geloof is meer dan een zaak van het hoofd. Clairvaux preekt een sober leven, gewijd aan God. Soberheid is voor hem een vereiste. Hij is erg streng voor zichzelf en voor zijn monniken. Monniken moeten niet alleen in geestelijke grond ploeteren, maar ook de handen uit de mouwen steken en werken op het land. Hij leeft in een klooster, maar ontvlucht de wereld niet. Hij spreekt voor koningen, keizers en geestelijken. Toch is Clairvaux het liefst in zijn klooster en in zijn kloostertuin met de bloemen en de vogels, mediterend over de Bijbel. Hij wordt diverse malen gevraagd om een kerkelijk ambt aan te nemen, maar hij wijst ieder aanbod af. Nadat Clairvaux veertig jaar heeft gediend in het klooster, sterft hij op drieënzestigjarige leeftijd in 1153.

Een bekende uitspraak van Bernard was ‘heel mijn verdienste bestaat in Gods ontferming’. Deze uitspraak sprak Maarten Luther later erg aan. Luther noemde hem daarom de ‘Augustinus’ van de Middeleeuwen.

John Wycliffe

John Wycliffe (1330-1384) is professor in de theologie aan de universiteit van Oxford, een plaats in Engeland. De kerk in Engeland krijgt steeds meer interesse in andere boeken naast of in plaats van de Bijbel. Wycliffe wil dat de Bijbel weer de enige norm wordt voor het leven. Omdat hij dit zo belangrijk vindt, vertaalt

hij de Bijbel in de volkstaal, het Engels.

Doordat hij zich verdiept in de Bijbel komt hij tot de conclusie dat er veel misstanden zijn in de kerk. Wycliffe gaat protesteren tegen wat de kerk zegt over het avondmaal en de kerkelijke organisatie. Ook keert hij zich tegen het partijdige en verdeelde pausdom.

Over het Avondmaal zegt hij dat het brood en de wijn niet

echt veranderen in lichaam en bloed van Christus. Christus is wel geestelijk aanwezig maar de mensen die deel mogen nemen aan het avondmaal eten niet letterlijk Christus.

De kerk hier op aarde mag, volgens Wycliffe, geen bezit hebben. Goederen moeten teruggegeven worden aan de oorspronkelijke eigenaren.

Ook stelt hij de kerkorganisatie ter discussie. De kerk leert dat zij via priesters en geestelijken kan bemiddelen in het heil van mensen. Wycliffe leert dat de kerk bestaat uit door God uitverkoren mensen. De kerk weet niet wie dit zijn en heeft ook geen invloed op deze uitverkiezing. Daarom keert hij zich tegen de positie van de paus als hoofd van de kerk en tegen de bemiddelingen van andere geestelijken. Hij ziet de paus als de anti-Christ waarvan in het Bijbelboek Openbaring wordt gesproken.

De denkbeelden van Wycliffe worden verspreid door bezitloze predikers die 'lollarden' – dat betekent waarschijnlijk iets als 'mompelaars' – worden genoemd. Onderweg citeren de lollarden zachtjes de Bijbel. Ze preken in de volkstaal zodat mensen de preek kunnen verstaan. De opvattingen van Wycliffe hebben grote invloed op de hervormer Johannes Hus.

William Tyndale

Een andere belangrijke theoloog is de Engelse Bijbelvertaler William Tyndale (1494-1536). Hij leeft tijdens de Reformatie en is daarmee maar gedeeltelijk hervormer van voor de Reformatie. In 1517 wordt hij priester en daardoor krijgt hij de mogelijkheid om boeken en geschriften te lezen, onder andere boekwerken van Maarten Luther. Deze werken spreken hem erg aan.

Tyndale krijgt daarop vervolgens een negatieve reactie van de geestelijken. Ze willen niet dat hij deze werken leest.

Tyndale is van grote betekenis geweest voor de kerk. Hij vertaalt de Bijbel in een vroege vorm van het moderne Engels. De geestelijken verzetten zich hevig tegen deze Bijbelvertaling. De Bijbels die op het vasteland binnengesmokkeld zijn, worden zelfs verbrand. Tyndale moet op de vlucht voor de geestelijken en verblijft vervolgens in Antwerpen. Hier schrijft hij een herziening van het Nieuwe Testament in het Engels. De boekdrukkunst is inmiddels uitgevonden. Bijbels kunnen daardoor eenvoudiger in veelvoud gedrukt worden. Vanuit Antwerpen krijgt hij mogelijkheden om het vervoer van zijn boeken naar Engeland te verzorgen. In Antwerpen komen ook Engelse vluchtelingen. Ze vinden hulp bij Tyndale. Hij brengt ze naar plekken in de omgeving van Antwerpen waar Engelse vluchtelingen een veilig onderkomen krijgen.

De Inquisitie houdt Tyndale in Antwerpen gevangen. Hij sterft de marteldood door wurging en verbranding.

In Antwerpen is ter herinnering aan Tyndale nog een gedenksteen en een klein museum bij de protestantse kerk te vinden.

Het vertaalwerk van Tyndale is zo'n honderd jaar later gebruikt om de King James Bijbel – de Engelse 'Statenvertaling' – te schrijven.

Hoe kunnen we de hervormers waarderen? De hervormers Clairvaux, Wycliffe, Hus en Tyndale worden onder andere als voorlopers van de Reformatie gezien omdat ze diverse dwalingen van de kerk bekritisieren, zoals het gebruik van het Heilig Avondmaal. Ze willen de Bijbel weer als onfeilbaar en enige norm zien. Ze pleiten voor het lezen van de Bijbel in de taal van het volk en uiten kritiek op geestelijken en de paus.

3. Reformatie in Nederland

De Moderne Devotie (Latijn: devotio moderna) is een Nederlandse beweging binnen de middeleeuwse Rooms-Katholieke kerk die opkomt aan het eind van de veertiende eeuw. Vanuit Windesheim en vanuit de handelssteden Zwolle en Deventer verspreidt de Moderne Devotie zich over de wereld van de Hanze en bereikt begin zestiende eeuw haar hoogtepunt.

Devotie is toewijding aan iets dat hoger is dan de mens, een hogere macht. Tijdens de Moderne Devotie betekent het toewijding aan God. De beweging ontstaat doordat mensen misstanden in de kerk opmerken. De geestelijken en de leiding van de kerk trekken alle macht naar zich toe en leven in grote weelde. Mensen van de Moderne Devotie kunnen dit niet in overeenstemming brengen met de Bijbel. De Moderne devotie wil een vernieuwing van het

christelijke gemeenschapsleven. Het is een hervormingsbeweging binnen de Kerk die zich bezig houdt met persoonlijke levensheiliging. Eenvoud en soberheid zijn belangrijk voor hen. Op deze manier dienen zij God. De leden willen Christus navolgen in zelfverloochening en nederigheid. Het overschrijven van Bijbels en boeken is het dagelijkse werk in het klooster, het welbekende ‘monnikenwerk’.

Mensen zijn soms jaren bezig met het overschrijven van een Bijbel met zeer kunstige letters. Daarnaast brengt men een groot deel van de tijd door in gebed en meditatie. De navolgers leven in gemeenschap van tafel en goederen zonder een kloostergelofte af te leggen. Ze zijn weer vrij om na een bepaalde periode afscheid te nemen van het kloosterleven. Dit is in tegenstelling tot veel andere kloosters, waar men wel een gelofte voor het leven aflegt.

Geert Grote

Geert Grote (1340-1384) is een bekende naam in de Moderne Devotie. Hij komt uit Deventer en heeft een kerkelijke loopbaan nagestreefd. Na zijn bekering wijdt hij zich aan het volgen van Christus. Hij predikt krachtig tegen zonden van het volk en de geestelijkheid. Veel mensen voelen zich tot zijn prediking aangetrokken en voegen zich bij hem. Deze mensen vormen een vrije vereniging van geestelijken en leken. Ze verbinden zich tot een gemeenschappelijk leven. Door te werken in de maatschappij voorzien ze in hun onderhoud. Veel nieuwe en bestaande kloosters sluiten zich bij deze gemeenschap aan. Tot ver in Duitsland krijgen de principes van Geert Grote aanhang.

Thomas à Kempis

Een navolger van Geert Grote is Thomas à Kempis (1380-1472). Zijn ouders sturen hem naar school in Deventer. Op deze wijze komt hij in aanraking met de ‘broeders’ waar hij zich bij aansluit. In het klooster besteedt hij zijn tijd aan kopiëren, overschrijven van geschriften, devotie en schrijven. Thomas wordt in 1413 priester. Zijn bekendste boek is de ‘Navolging van Christus’. Uit dit boek komt ook de uitdrukking ‘Met een boekje in een hoekje’. Dit was kenmerkend voor het leven van hem.

Hoe kunnen we de Moderne Devotie waarderen? Navolgers van de Moderne Devotie zoals Geert Grote stellen misstanden in de kerk aan de orde. Zij streven persoonlijke levensheiliging en praktische levenswijsheid na. De navolging van Christus is Bijbels. In de Moderne devotie ligt de nadruk vooral op uiterlijke veranderingen. Thema's als schuld en vergeving van zonde door Christus spelen geen of een kleinere rol.

Sport, humor en ironie

In Nederland is Desiderius Erasmus (1466-1536) een belangrijk vertegenwoordiger van het humanisme. Erasmus spreekt en schrijft Latijn en kent Oud-Grieks. Hij is een bijzonder geleerd man die in heel Europa als een van de grote denkers van zijn tijd wordt erkend. Door zijn kennis van de taal van de Bijbel raakt hij ervan overtuigd dat bepaalde delen van de Bijbel in de Latijnse Vulgaat niet goed vertaald zijn. Hij besluit om het Griekse Nieuwe Testament te laten drukken.

Erasmus houdt van het leven. Wat voor anderen reden is tot ergernis, was voor hem een aanleiding tot spot, humor en ironie. Erasmus zei: ‘Laten we de wereld trachten te verbeteren en als het niet lukt, laten we dan ten minste om haar zotheid lachen.’ Hij is heel zijn leven op de vlucht voor de pest. Daarom reist hij veel en ziet hij grote delen van Europa en ontmoet talloze mensen. Hij kent de wereld in alle kringen van hoog tot laag. Hij trekt een conclusie uit deze ervaring. ‘De wereld is niet slecht, doch zij is evenmin goed; de mensheid is niet wijs, niet redelijk; zij beantwoordt in geen enkel opzicht aan het ideaal, zoals God het schiep en Christus voor de gevallen mens weer levend maakte en toch is zij niet van alle waarheid, van alle schoonheid en van alle

edelmoedigheid ontbloot. Zij is een mengeling van aards en hemels, wijs en onwijs, goed en kwaad, vreugde en melancholie, van de meest onmogelijke tegenstellingen in 't algemeen, dus van zothed in één woord. De zothed alleen maakt het leven dragelijk.' Erasmus schrijft een boek *De lof der zothed*. Onder andere verwoordt hij hierin zijn kritiek op de kerk.

Citaten uit de *Lof der zothed* van Erasmus:
 “En zonder vreugde verdient het leven de naam van leven niet.”

“Voorts kan men enige mensen aantreffen die de godsdienst zo op zijn kop zetten dat ze nog eerder Christus zelf ernstig zouden beledigen dan dat er ook nog maar een heel onschuldig grapje op een bisschop of vorst wordt gemaakt, vooral als dat iets heeft te maken met ‘het slijk der aarde’.”

“Er is dus ofwel geen enkel onderscheid tussen dwazen en wijzen of, als er toch één is, dan is het dat de dwazen gelukkiger zijn daarbij. En wel daarom dat ten eerste hun geluk nauwelijks iets kost omdat een simpele vooropgezette mening voldoende is. Ten tweede omdat zij dit geluk met ontelbaar anderen delen. Er is trouwens geen gein aan, iets goeds alleen bezitten.”

Humanisme

Het humanisme is een levensbeschouwing die de mens centraal stelt. Ze gaat uit van de waarde van de mens. Ze zoekt de zin en de betekenis van de mens. Zelfontplooiing, ontwikkeling en vrijheid zijn belangrijke woorden in het humanisme. In het Latijn betekent *humanus* menselijk. Het humanisme legt de nadruk op de mens en niet op een opperwezen. Tegenwoordig vinden humanisten religie daarom overbodig.

Al na 1300 heeft men als gevolg van de Renaissance in Italië een nieuwe kijk op de mens. De aandacht gaat uit naar de enkeling, de mens als individu. De nadruk komt daarnaast te liggen op oude geschriften. Een humanist is iemand die de ‘antiek’, de oude bronnen bestudeert om Gods wegen en menselijke voorwaarden te leren te begrijpen. Religie is aan het begin van het humanisme dus nog niet overbodig.

4. Hervorming en Reformatie

Vaak leeft het beeld dat in de periode van 500 na Christus tot de Reformatie van 1517 alles donker was en dat er geen ware gelovigen meer leefden. Velen denken dat Maarten Luther en Johannes Calvijn als enige van betekenis zijn geweest voor de Reformatie. Deze schets laat zien dat in alle tijden en bewegingen er mensen zijn geweest die terug wilden naar de Bijbel. Ook de lange periode van voor de Reformatie heeft God gebruikt om Zijn Kerk uit te breiden en om de kerk voor te bereiden op de Reformatie.

Wonder van God

Als een gouden draad door de geschiedenis heen gaat Gods plan met Zijn kerk. Hij houdt Zijn kerk in stand, Hij zorgt ervoor dat Zijn Woord voortgang heeft en dat er mensen zullen worden toegebracht tot Zijn Gemeente. Door alle eeuwen heen, hoe donker het ook was, heeft God ervoor gezorgd dat Zijn kerk niet verloren is gegaan.

Een mooi voorbeeld hiervan is de tijd van Elia. Hij denkt dat hij alleen is overgebleven. God zegt daarop dat er nog 7000 zijn die de knie voor Baäl niet hebben gebogen (Romeinen 11: 4).

Hoe weinig wij ook zien van Gods werk, God Zelf zorgt ervoor dat het door zal gaan totdat de dag van het oordeel zal aanbreken.

Schuld van de kerk

De Kerk is het lichaam van Christus. Het lichaam van Christus behoort een eenheid te vormen. Het is echter totaal anders op aarde. Door alle eeuwen heen zien we onenigheid en scheuringen in de kerk. Ook in onze tijd zijn er veel verschillende kerken en gemeenschappen. Er is veel onenigheid dat geuit wordt in openbare strijd en scheuringen. Niet alleen wereldwijd, maar ook als we heel dicht bij huis blijven, is er schuld. Onze kerk is verdeeld, dit is zonde. De kerk heeft daarmee een grote schuld tegenover de Heere.

Gebed en schuldbelijdenis

De verdeeldheid en schuld die we hebben, moet ons verootmoedigen voor de Heere. Bij Hem mogen we schuld belijden en bidden om eenheid. Jezus Zelf bidt hiervoor tot Zijn Vader. In Johannes 17 staat dit gebed beschreven: *Ik bid voor hen; Ik bid niet voor de wereld, maar voor degenen, die Gij Mij gegeven hebt, want zij zijn Uw. En al het Mijne is Uw, en het Uwe is Mij; en Ik ben in hen verheerlijkt. En Ik ben niet meer in de wereld, maar deze zijn in de wereld, en Ik kome tot U, Heilige*

Vader, bewaar ze in Uw Naam, die Gij Mij gegeven hebt, opdat zij een zijn, gelijk als Wij. Toen Ik met hen in de wereld was, bewaarde Ik ze in Uw Naam. Die Gij Mij gegeven hebt, heb Ik bewaard, en niemand uit hen is verloren gegaan, dan de zoon der verderfenis, opdat de Schrift vervuld worde (Johannes 17: 9-12).

Het is een troost voor Gods kinderen dat zij weten dat er ondanks alle verdeeldheid toch één Kerk is die niet verdeeld is. Deze kerk is hier op aarde nog wel een strijdende Kerk. De leden van deze kerk behoren pas na hun sterven tot de triomferende kerk. Het is deze Kerk die de strijd overwonnen heeft. Deze Kerk kan niet verloren gaan. Deze Kerk is thuis, bij God Zelf. De kerk hier op aarde heeft nog dagelijks te strijden tegen de zonde en satan. Toch is hun Hoofd, Christus, al boven bij God. Dit geeft zekerheid dat ook zij thuis zullen komen.

Bijbelse balans

Door alle eeuwen heen zien we in de kerkgeschiedenis diverse personen, groeperingen en bewegingen die veranderingen willen in de kerk. Zij constateren dat de kerk op een of meerdere punten is afgedwaald van de Bijbel. Zij willen de kerk van deze dwaling zuiveren en breken soms met de kerk. Helaas blijkt uit de geschiedenis dat mensen vaak van het ene uiterste in het andere uiterste doorschieten, waardoor er een nieuwe dwaling ontstaat. Men kan de nadruk leggen op één aspect van de waarheid en vervolgens het andere vergeten of verwaarlozen. De Franciscanen doen dit door soberheid en eenvoud te benadrukken. Ze benadrukken dit zo sterk dat gezegd wordt dat een mens geen enkele bezitting mag hebben. Dit lezen we nergens in de Bijbel. Het gevaar van het overbenadrukken van een bepaalde (deel)waarheid kan zijn dat mensen denken dat als ze deze waarheid gehoorzamen ook zalig zullen worden. De orde van Cluny is hier een voorbeeld van. Zij merkt terecht wantoestanden in de kerk op en voert opnieuw de tucht in. Ze gaat hier zover in dat er zelfpijniging wordt toegepast om de zaligheid te kunnen verdienen.

Door alle strijd heen wordt de kerk gezuiverd, maar de geschiedenis laat zien dat het niet gaat zonder veel pijn en scheuringen. Hoe staat dat er bij ons voor? Het is makkelijk om een oordeel te vellen over de kerk(en), maar laten we dicht bij huis blijven. In hoeverre is jouw leven hervormd naar Gods Woord? Is jouw leven in Bijbels balans? Of zie je de splinter in het oog van de ander maar nog niet de balk in je eigen oog?

Wat mag het kosten?

Hervormers hebben vaak een hoge prijs betaald voor de waarheid. Velen moesten voor de waarheid lijden of deze zelfs met de dood betalen. Als zij de waarheid prijs zouden geven of alleen voor zichzelf zouden houden, zouden ze geen problemen ervaren. Toch konden deze christenen dat niet, het was immers Gods Waarheid, daar waren ze van overtuigd. Hun leer en leven moest in overeenstemming zijn met Gods Woord. Niemand kon hen daarvan weerhouden, zelfs geen straf of marteldood.

In Nederland lijkt het makkelijk om christen te zijn. Ieder mag zijn eigen waarheid hebben. Zolang je er een ander niet mee lastig valt zul je niet zo snel problemen krijgen. Toch lijkt het misschien makkelijker dan het is. In hoeverre leef jij zoals God dat van je vraagt? Waar is jouw hart vol van? Is jouw hart zoals dat in de gelijkenis van de rijke man in Lukas 15? Hij leefde elke dag vrolijk en prachtig. Of ken jij het leven van Lazarus? Hij was bedelaar, maar had een schat, door God bewaard, in de hemel. Dit betekent niet dat je in armoede moet leven, maar Lazarus had zijn hoop en verwachting niet gevestigd op rijkdom of genot, maar Zijn hoop was op God alleen. Waar hoop jij op? Van wie verwacht je dit?

Wat doe jij als je vrienden vinden dat het allemaal niet zo nauw komt? Zeg jij nee als ze vragen of je op zondag meegaat naar een feest of een voetbalwedstrijd? Zeg jij nee als ze zaterdagavond tot diep in de nacht willen uitgaan? De prijs tot de waarheid is hoog. Wat mag het jou kosten?

De prijs die het God kostte om Zijn volk te behouden was hoog. Hij heeft Zijn Zoon gezonden om voor gruwelijke zondaren de schuld te verzoenen. Deze prijs was dieper dan de dood. Christus werd zelfs door God verlaten en leed helse pijn.

Beloften

Een belofte in de Bijbel is vaak positief. Abraham werd bijvoorbeeld het land Kanaän en een groot nageslacht beloofd. Toch staan er in de Bijbel ook andere verzeggingen die betrekking hebben op lijden en moeite. Kastijding en strijd hoeft christenen niet te verbazen. Het is een belofte die meerdere malen in het Nieuwe Testament meegegeven wordt. In Openbaring 3: 19-21 staat geschreven aan de gemeente van Laodicensen: *Zo wie ik liefheb, die bestraf en kastijd ik; wees dan ijverig, en bekeer u. Zie, ik sta aan de deur, en ik klop; indien iemand Mijn stem zal horen, en de deur opendoen, ik zal tot hem inkomen, en ik zal met hem avondmaal houden, en hij met Mij. Die overwint, ik zal hem geven met Mij te zitten in Mijn troon, gelijk als ik overwonnen heb, en ben gezeten met Mijn Vader in Zijn troon.*

De belofte die er overblijft voor diegenen die al hun hoop en verwachting alleen hebben gesteld op God zelf overtreft alles. Al Gods kinderen mogen voor eeuwig bij God Zelf wonen. Ze mogen het avondmaal met God Zelf vieren. Degene die hier op aarde mag overwinnen, mag zelfs met Hem zitten op Zijn troon.

5. Verwerking

Deze schets over reformatiebewegingen is te lang en bevat te veel verschillende bewegingen om op één JeV-avond te bespreken. Daarom kun je meerdere avonden beleggen over dit onderwerp. Of je kunt één of twee bewegingen uitkiezen. Een andere mogelijkheid is de verkorte inhoud van deze schets als introductie te gebruiken bij een avond over Hus.

Ook voor de verwerking van een inleiding over reformatiebewegingen zijn er verschillende mogelijkheden:

1. Bespreek uitgebreid de leer van één van de reformatiebewegingen. Vergelijk wat de Drie Formulieren van Enigheid over deze leerpunten zeggen.
2. Vergelijk de kerkelijke situatie van toen met die van nu. Wat leren de reformatiebewegingen over de kerkelijke verdeeldheid van nu in Nederland en daar buiten?
3. De reformatiebewegingen laten als een gouden draad in de geschiedenis zien hoe God Zijn kerk in stand houdt. Een Bijbelstudie over de geschiedenis van de kerk is daarom ook een goede verwerkingsvorm.

Hieronder volgen suggesties voor een Bijbelstudie over het ontstaan van de kerk.

Bijbelstudie over de kerk

1. Lees Jozua 24: 26-22.

- Lees de tekst aandachtig.
Markeer ieder woord dat of iedere uitdrukking die je niet (goed) kent.
Ga na wat het woord of de uitdrukking betekent.
Ga na wat er wordt bedoeld met de plaatsen en (voor)beelden die worden gebruikt
- Wat wordt met de tekst (letterlijk) bedoeld? Dus niet: wat is de toepassing, maar wat was het beeld, het verhaal dat de bijbelschrijver hier aan zijn hoorders vertelde.
Probeer voor ieder vers de inhoud te geven.
Probeer voor het tekstgedeelte als geheel een overkoepelde boodschap te geven.
- Welke toepassing zou je aan deze tekst willen meegeven?
Waarom?

- a. Wat leert deze geschiedenis over de kerk?
- b. Waarom zegt Jozua: *Gij zult de HEERE niet kunnen dienen?*

- c. Lees artikel 27 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Wat hebben deze geschiedenis en het artikel met elkaar te maken?
- d. Wat heeft in dit verband de Naam van de HEERE te zeggen?

2. Lees 1 Koningen 19: 15-18.

Bestudeer de tekst, zoals bij vraag 1 is aangegeven.

- a. Wat leert deze geschiedenis over de kerk?
- b. Wat is de troost van deze geschiedenis?
- c. Waarom is het een wonder dat de HEERE trouw blijft en voor Zijn kerk blijft zorgen?

3. Lees Handelingen 2: 41-44.

Bestudeer de tekst, zoals bij vraag 1 is aangegeven.

- a. Wat leert deze geschiedenis over de kerk?
- b. Wat kan de kerk van deze geschiedenis leren?

4. Lees Openbaring 7: 9-14.

Bestudeer de tekst, zoals bij vraag 1 is aangegeven.

- a. Wat leert dit visioen over de kerk?
- b. Hoe komt het dat de kerk op aarde zo klein lijkt, terwijl het een menigte is die niemand tellen kan?